

1ste Vergadering

Voorzitter: Joekes

Tegenwoordig zijn 8 leden der Kamer, te weten: Kleisterlee, Haas-Berger, Kappeyne van de Coppello en Lange-dijk-de Jong, leden van de commissie;

Van der Heem-Wagemakers, Van Heel-Kasteel, Kraaijeveld-Wouters en Joekes, en de heren Van Doorn, Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Pronk, Minister voor Ontwikkelingssamenwerking, die vergezeld zijn van enige ambtenaren.

Aan de orde zijn: voortgezette beschouwingen over het regeringsbeleid ten aanzien van de **emancipatie van de vrouw (13 943)**; beschouwingen over de **Nota over enige beleidsgevolgen voor Nederland van het Internationaal Jaar van de Vrouw (14 030)**.

- a. *Ratificatie van relevante internationale verdragen.*
- b. *Tenuitvoerlegging van internationale afspraken.*
- c. *Vrouwen van gastarbeiders in Nederland.*
- d. *De vrouw in ontwikkelingsprojecten.*
- e. *De VN-commissie «On the status of women».*

Mevrouw **Kappeyne van de Coppello** (VVD): Mijnheer de Voorzitter! Namens de Nederlandse Regering is op de conferentie in Mexico de gedachte naar voren gebracht, dat de ontwikkeling van een land zou worden geremd als niet tegelijkertijd de ontwikkeling van de vrouw en haar integratie in de maatschappij zou worden verwezenlijkt. Deze brede aanpak vind ik niet in de nota terug. In de nota ligt het accent meer op de belangen van de vrouw als

zodanig, niet op de inpassing van haar belangen in het totaal van de gemeenschap. In dat verband beschouw ik het als een omissie, dat het bevolkingsvraagstuk in deze nota niet wordt aangeroerd. Tijdens het wereldbevolkingscongres van de VN is wel duidelijk een verband gelegd tussen de ontwikkeling van de vrouw en de bevolkingsproblematiek.

De lijst van medefinancieringsprogramma's, die aan de nota is toegevoegd, dwingt respect af, maar een zekere eenzijdigheid springt wel bij de aard van de programma's in het oog. Ik begrijp wel, dat het voor de hand ligt, allereerst aanknopingspunten te zoeken in de sfeer van de volksgezondheid en de huishouding, maar is er ook enig zicht op, dat de training voor een breder scala van beroepen wordt nagestreefd?

Valt er te denken aan pogingen tot roldoorbreking? Ik druk mij met opzet behoedzaam uit, omdat ik vind, dat men juist bij ontwikkelingshulp terughoudend moet zijn om Westerse cultuurpatronen op te dringen, waarbij dan nog komt, dat een roldoorbreking in het Westen, zelfs in Nederland, op zijn minst een omstreden zaak is. Aan de andere kant kan men juist bij trainingsprogramma's een verruiming van perspectieven tot stand brengen. Daarover zou ik graag de mening van de Minister willen horen.

De Minister vindt samenwerking met vrouwenorganisaties in ontwikkelingslanden terecht van belang. Is hij bereid om de consequentie van die gedachte te aanvaarden, zodanig dat hij ook de bereidheid aan de dag legt om projecten van vrouwenorganisaties in Nederland, die bestemd zijn voor bepaalde ontwikkelingslanden, mede te financieren? Is hij tevens bereid het belangrijke contact van Nederlandse vrouwenorganisaties met vrouwenorganisaties in de derde wereld mede te financieren? De Minister is er in zijn verklaring te Mexico vanuit gegaan dat

basis- en beleidsgericht onderzoek dient plaats te vinden. Die opvatting heeft weerklank gevonden en het gevolg daarvan is geweest, een advies tot oprichting van een internationaal onderzoek- en trainingsinstituut voor de vooruitgang van de vrouw. Dat zal ongetwijfeld een grote voldoening voor de Minister zijn geweest. Waaron toont de Minister nu in deze nota een zekere gereserveerdheid ten opzichte van dit nieuwe instituut, en wil hij pas financiële medewerking verlenen nadat hij de vorm en de activiteiten van het instituut grondig heeft leren kennen? Is dat een terugtrekkende beweging en zo ja, waarom? De Minister heeft bij voorbaat financiële steun aan andere instituten en fondsen toegezegd, zonder daarvan de uitwerking precies bij voorbaat te kennen.

Ten slotte een opmerking over het fonds voor de Decade. In een document van het ECOSOC staat, dat ook de non-governmental organizations voor hun activiteiten ten bate van de vrouw van dit fonds kunnen profiteren. Mij is het gerucht ter ore gekomen, dat deze mogelijkheid weer op het punt staat om te verdwijnen. Wat is het oordeel van de Minister daarover?

Ten slotte wil ik mede met het oog op de begrotingsbehandeling van de volgende week, de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk nog een vraag stellen. In de memorie van toelichting bij de begroting wordt vaag aangeduid dat een aantal suggesties van de emancipatiecommissie – zoals die met name tot uitdrukking zijn gekomen in de aanzet tot een vijf-jarenplan – reeds merkbaar zijn of gevolgen hebben voor de begroting 1977. Is het mogelijk – dat hoeft niet vanmiddag – dat de Kamer nog vóór de begrotingsbehandeling een overzicht van de gevolgen en bedragen krijgt?

Mevrouw **Van Heel-Kasteel** (KVP): Mijnheer de Voorzitter! Zowel me-

Van Heel-Kasteel

vrouw Kraaijeveld-Wouters als ik zelf zullen vanmiddag namens de ARP en de CHU en de KVP spreken.

Ik wil eerst de punten a en b van de agenda onder de loep nemen. Nu de internationale verdragen met betrekking tot de Rechten van de Mens waarschijnlijk spoedig geratificeerd kunnen worden, willen wij graag weten of er nog andere niet-geratificeerde verdragen zijn, die verband houden met de rechtspositie en/of met de emancipatie van de vrouw. Bovendien willen wij de Regering vragen of zij deze Kamer – zolang er nog geen vaste commissie voor emancipatie is – via andere commissies in een vroeg stadium op de hoogte zou kunnen houden van eventuele ontwerp-verdragen en conventies die in dit verband aan de orde zijn. Wij kunnen het kabinet hier staatsrechtelijk natuurlijk niet toe verplichten maar wellicht ziet het toch ook zelf bepaalde voordelen in het betrekken van de volksvertegenwoordiging bij de gedachtenvorming rond volkenrechtelijke afspraken op dit gebied. Ik denk in dit verband speciaal aan de ontwerp-resolutie tot uitbanning van discriminatie jegens vrouwen, die momenteel in de commissie van de rechtspositie van de vrouw aan de orde is.

Kan de Regering de Kamer systematisch op de hoogte houden van de wijze waarop internationale afspraken en door Nederland overgenomen aanbevelingen worden uitgevoerd? Ik denk aan het actieplan van Mexico en aan de omnibus-resolutie met betrekking tot vrouwen in het ontwikkelingsproces, die de Algemene Vergadering vorig jaar heeft aangenomen, en aan eventuele beleidsaanbevelingen die dit jaar zullen worden aangenomen. Verder denk ik aan de EG-richtlijnen betreffende gelijke behandeling voor mannen en vrouwen in het arbeidsproces en aan de resoluties van de ILO.

Sinds Mexico worden emancipatorische acties in VN- en mondiaal verband gezien. Dit is een goede zaak, evenals trouwens het feit dat de Minister van Ontwikkelingssamenwerking het accent enigszins heeft verlegd naar een meer regionale aanpak, zoals ik lees uit de nota die hier aan de orde is en uit de nota bilaterale samenwerking. Hij spreekt in dat verband over het Midden-Oosten, Afrika en Azië. Dat is begrijpelijk, maar ik dring erop aan dat in dit verband ook het gebeuren in Europa niet wordt verwaarloosd. Tot mijn spijt heb ik moeten constateren dat Nederland in het Europees Parlement zelden heeft meegedaan aan debatten over vrouwenzaken. Dit is onze eigen

schuld omdat wij geen vrouwen naar het Europees Parlement hebben afgevaardigd. Ik vestig de aandacht op de interessante debatten van 17 juli, aangespannen door de Engelse socialiste Lady Fisher, en van 13 oktober naar aanleiding van vragen van de Deense mevrouw Kruchow. Er kwamen een aantal beleidsaanbevelingen voort uit die debatten. Er werd onder andere gesproken over het betrekken van de vrouw bij het Europese ontwikkelingsbeleid en de komende Europese verkiezingen.

Onze eigen wet op gelijk loon voor mannen en vrouwen vloeit voort uit wat in Europa op dit punt is gegeven als richtlijnen. Men zegt dat er in Europa weinig gebeurt; ik heb het gevoel dat de Nederlandse Regering te weinig openbaart welke zaken voortkomen uit het Europese beraad. Ik verwijs naar het debat van 13 oktober jl., waar een aantal dergelijke aanbevelingen ter sprake kwamen. Tevens doe ik een beroep op de Regering – dat heb ik eerder gedaan in de Openbare Commissievergadering van 21 juni jl. – om ook vanuit Nederland actief deel te nemen aan het werk van het Europese bureau voor vrouwenzaken, dat in Brussel is opgericht. Kan de Kamer worden geïnformeerd over wat daar plaatsvindt?

Op blz. 4 van de nota over de beleidsgevolgen lezen wij, dat Nederland in feite vooruit is gelopen op de aanbevelingen van Mexico door de coördinerend Minister voor het welzijnsbeleid aan te wijzen als coördinerend bewindsman voor het emancipatiebeleid. Wij hebben de indruk, dat deze constructie in de praktijk steeds beter begint te werken en zouden graag horen wat de Minister daar zelf van vindt. Indien deze constructie bij een volgende formatie zou worden gehandhaafd – wij leggen ons daarop nog niet vast want een aparte minister zou zeker ook bepaalde voordelen hebben – zou toch ten minste het woord 'Emancipatiebeleid' in de naam van de portefeuille moeten worden opgenomen. Ook naar buiten toe zou men dan weten waar men terecht kan als het over emancipatiezaken gaat. Hoe zien de bewindslieden dit?

In dit verband wil ik een woord van lof spreken aan het adres van de emancipatiecommissie. In de stukken heb ik gelezen, dat er inmiddels 15 rapporten en adviezen aan de Regering zijn uitgebracht. Kan de Kamer inzage krijgen in al deze stukken? Ik vraag mij af, of zij regelmatig toegezonden kunnen worden.

Vervolgens de vrouw in de ontwikkelingsprojecten. Ik wil er nog eens de nadruk op leggen, dat wij de emancipatie van de vrouw zien als een onderdeel van het streven naar meer sociale rechtvaardigheid. Het is goed, dat dit ook wereldwijd als urgent wordt beschouwd. Over de hele wereld bestaan er verschillende fasen van emancipatie en integratie, waarmee wij in het westen helaas vaak onvoldoende rekening houden. Al te vaak horen wij de stelling verkondigen, dat het veranderen van de economische orde ook automatisch de emancipatie van de vrouw zou bevorderen. Dit is in het geheel niet het geval en het stemt daarom tot voldoening, dat de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking zowel in nationaal als in internationaal verband heeft besloten, nadere studies aan deze zaak te wijden. Zelf heeft hij er in zijn rede voor de VN-Wereldconferentie de nadruk op gelegd, dat de positie van de vrouw in het emancipatieproces dikwijls eerder verslechtert dan verbetert. Wij vinden het in dit verband van bijzonder groot belang dat de Minister in zijn beleidsnota een aantal aanbevelingen heeft gedaan en een aantal beleidsvoornemens uiteen heeft gezet, die erop zijn gericht de positie van de vrouw in het ontwikkelingsproces bijzondere aandacht te geven. Met genoegen hebben wij voorts geconstateerd dat in de bilaterale nota de keuzecriteria voor emancipatieprojecten een speciale prioriteit zullen krijgen.

Wij dringen aan op voortgangsrapporten op dit gebied. Het is niet voldoende alleen maar met goede bedoelingen te werken. Het zal voor de Kamer interessant zijn te weten hoe deze goede bedoelingen worden uitgevoerd.

Ik vraag mij af of sprake is van een zekere discrepantie tussen de voornemens van de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking en de opvattingen van Staatssecretaris Brinkhorst, die deze naar voren heeft gebracht tijdens een debat in de Raad van Europa op 13 oktober jl. Hij heeft toen gezegd dat bij het aanpakken van al dit soort projecten in eerste instantie projecten moeten worden genomen die voortkomen uit de ontwikkelingslanden zelf. Ik meen dat wij iets positiever, actiever en meer initiërend moeten optreden.

Wat het internationale beleid betreft, verneem ik graag of Nederland tijdens de onlangs gehouden HABITAT-conferentie heeft gepleit voor structurele verbeteringen in de plattelandsgebieden.

Wil de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking overwegen een vast

Van Heel-Kasteel

percentage van zijn begroting te 'earmarken' voor training van vrouwelijk leiderschap, voor het zoeken naar oplossingen om de vrouw een zinvolle plaats in het ontwikkelingsproces te geven, voor projecten waarin de bewustwording van de vrouw zowel hier als in het buitenland wordt aangemoedigd? Is hij ook bereid een systematisch overzicht te geven van de adviezen die hij op dit gebied in internationaal verband heeft kunnen geven?

□

Mevrouw Langedijk-de Jong (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! Ik zal spreken namens de Partij van de Arbeid en D'66. In de nota over enige beleidsgevolgen voor Nederland van het internationale jaar van de vrouw staan vele Europese en mondiale afspraken en voornemens vermeld. Zij kunnen in hun veelheid de verwachting doen ontstaan, dat er te weinig mee zal gebeuren – het is naar onze mening alleen al ingewikkeld om hen op elkaar af te stemmen – of zij kunnen de hoop rechtvaardigen, dat in de wereld en hier te lande met de ontdekking, dat uitgesproken en aparte aandacht voor de vrouw een integrerend onderdeel van sociaal-economische ontwikkelingsprogramma's had moeten vormen, gewerkt gaat worden. Ik houd het op het laatste, al benaauwt mij de veelheid aan organisaties – oude en eventuele nieuwe – die aan de slag zullen gaan, vooral waar het gaat om het multilaterale verband. Hopelijk zullen zij niet zo vastgeroest zitten in hun bekende patroon van procedures en administratie, dat daardoor de nieuwe wegen die gegaan moeten worden geblokkeerd zullen raken. Daar zal onder andere in de VN tegen gewaakt moeten worden. In dat verband heb ik een vraag.

Er heeft een briefwisseling plaatsgevonden tussen de Nederlandse vrouwenraad en de Minister van Buitenlandse Zaken over de mogelijkheid, dat de raad deel uitmaakt van de Nederlandse delegatie van de 60e zitting van de ECOSOC. Voor die zitting is één der agendapunten 'The UN-decade for women 1976–1985'. De Nederlandse Vrouwenraad is niet tot de delegatie toegelaten. Kan de Minister ons vandaag vertellen welke, wellicht na 1975 herziene, richtlijnen gelden voor het deelnemen van vertegenwoordigingen van Nederlandse vrouwenorganisaties in Nederlandse delegaties naar VN-organen en -vergadering, met name waar het gaat om zaken die te maken hebben met het onderwerp van vandaag?

Voor vrouwen in de derde wereld geldt eveneens en wellicht in versterkte mate dat veel belang gehecht moet worden aan aparte vrouwenorganisaties en dan niet alleen op nationaal niveau, maar vooral in de lokale en regionale situatie. Waar onze hulp en samenwerking zich terecht richten op de armste bevolkingsgroepen en waar wij ontdekt hebben – en dat vandaag nadrukkelijk uitspreken – dat te lang de gevolgen van ontwikkelingsprojecten voor vrouwen niet herkend zijn, moet de conclusie zijn dat aparte vrouwenorganisaties – ik denk nu met name aan het platteland – op het gebied van bijvoorbeeld produktie en verwerking, marktorganisatie, voorraadvorming, sparen en krediet hard nodig zijn om vrouwen hun achterstand te laten inhalen. Want wat zijn te vaak de gevolgen van ontwikkelingsprojecten geweest? Vrouwen moesten hun eigen voedselvoorziening opgeven. Die voorziening vormde wel een onmisbaar onderdeel van het hele huishouden, gedurende het hele jaar. Een tweede gevolg was, dat zij in toenemende mate afhankelijk werden van het geld van mannen. Verder dat zij geen hulp meer konden verwachten van die mannen bij bijvoorbeeld de vervulling van allerlei verplichtingen waarop dat huishouden en de plaatselijke economie draaide. Mede daardoor werden die vrouwen extra belast.

Voor vrouwen in stedelijke situaties komen daar nog vaak bij – naast de armoede – het wegvallen van de steun van de grote familie en de afwezigheid van andere vormen van sociale dienstverlening. Zo komen zowel jonge moeders als oudere vrouwen – want voor hen is er geen zinvol werk meer – in een ongunstige positie te verkeren.

Het is daarom volstrekt terecht dat de volledige integratie van vrouwen in de totale ontwikkelingsinspanning is vastgelegd als een doel van de internationale ontwikkelingsstrategie voor de jaren '70. In dat kader waarderen wij ook positief het initiatief dat de Minister heeft genomen tot het project 'Vrouwen in ontwikkeling', dat moet resulteren in aanbevelingen voor een ontwikkelingsbeleid, gericht op de behoefte van vrouwen en hun deelname aan het ontwikkelingsproces. De 4^{1/2} jaar, die daarvoor staat, is echter een lange periode, zeker wanneer in mondiaal verband gewerkt gaat worden met tweejaarlijkse evaluaties. Of is het de bedoeling, dat een en ander klaar is vóór de vergadering in 1980 en dat ondertussen de aanbevelingen in hun totaliteit bekeken zijn met andere resoluties en beleidsvoornemens van

VN-instellingen, die zich bezighouden met de positie van de vrouw en de kwaliteit van het leven? Ik noem, evenals mevrouw Kappeyne, de samenhang met het werk van en naar de bevolkingsconferentie.

Driekwart van de wereldbevolking wordt geconfronteerd met ernstige sociale en economische problemen. Vrouwen worden hierdoor het meest getroffen. Zij hebben zowel te vechten tegen de armoede als voor hun positie in de maatschappij. Armoede houdt hun dubbele afhankelijkheid – economisch en sociaal – in stand. Illustratief is daarbij dat van de 800 miljoen analfabeten er 500 miljoen vrouw zijn.

De rol van vrouwen in de derde wereld is direct verbonden met de eerste noden: voedsel, schoon water, gezondheid, kinderverzorging, gewenste geboorte en veiligheid. In de projecten, die als bijlage bij de nota worden genoemd, is de aandacht voor deze noden terug te vinden. Voor ons is daarbij even belangrijk, dat zij ook een bijdrage vormen aan het totstandkomen van een gelijkwaardige positie van de vrouw aan die van de man. Dit kan inhouden: het scheppen van mogelijkheden tot het verwerven van geld – een inkomen – door vrouwen, waardoor zij mede een bijdrage kunnen leveren aan de plaatselijke economie; het zorgvuldig omspringen met eigendomsrechten van vrouwen op grond en de aandacht van landbouwvoorlichtingsdiensten voor de vrouw. Deze diensten richten zich te vaak alleen tot de man, terwijl altijd een taakverdeling heeft bestaan tussen man en vrouw ten dienste van een voedselproductie die het hele jaar omvatte.

Zelfs wanneer inderdaad op lokaal en regionaal niveau een dergelijke geïntegreerde aandacht en aanpak aanwezig zou zijn of van de grond zou komen, zou de vertaling ervan naar het nationale niveau kunnen stokken. Vooral waar het bijvoorbeeld gaat om de relatie met concentratielanden zou dat zeer te betreuren zijn.

Ook in de derde wereld staan vrouwen veelal buiten de nationale structuren waarbinnen macht en middelen worden verdeeld. Juist op dit niveau is een beleid nodig, waarin bij voorbeeld vaders niet van hun gezinnen en families hoeven te worden gescheiden en waarin hun verdiensten het hele gezin of de hele familie ten goede kunnen komen. In deze nota wordt deze problematiek herkend, zij het met andere woorden. Ik neem aan, dat dit de aanleiding is geweest tot het instellen van de Leidse en het Wageningse onderzoek. Het Wageningse onderzoek heeft

Langedijk-de Jong

een studie opgeleverd over de kleine boer en de ontwikkelingssamenwerking, waaruit volgens de nota richtlijnen voor projectonderzoek moeten worden afgeleid. Is al besloten hoe een en ander in zijn werk zal gaan en wat gaat er in dit verband gebeuren met de scriptie 'huishoudingen en vrouwen in een veranderende plattelandssamenleving'?

Ook op het International Institute for Social Studies is men zich van deze problematiek bewust, getuige de plannen die in overleg met Leiden zijn opgesteld voor een seminar van vier maanden ten dienste van geïntegreerde onderzoeks- en trainingsactiviteiten in ontwikkelingslanden. Vindt de Minister het seminar wat zijn subsidie-mogelijkheden betreft passen binnen zijn plannen en heeft hij er al een besluit over genomen?

Mijnheer de Voorzitter! Op blz. 7 van de nota wordt met onze instemming prioriteit gegeven aan onderwijs en vorming in het algemeen en vaktechnische scholing in het bijzonder. Enkele weken geleden, toen de Nota bilaterale hulpverlening ter discussie stond, is hieraan door mijn fractiegenote mevrouw De Boois al aandacht besteed. Ik wil op dit punt nog een kanttekening plaatsen. Het komt helaas nog voor dat ambtenaren van de Minister een beurs voor een buitenlandse vrouw afwijzen met de argumentatie: wat moet zo'n vrouw nu met zo'n opleiding in zo'n land. Die ambtenaren zeggen dit zonder zich nader te verdiepen in de specifieke situatie van die vrouw, het waarom van haar beurs en de positieve adviezen van het betrokken opleidingsinstituut in Nederland en van de uitzendende organisatie in het land van de vrouw. Er is op dit punt in Nederland nog veel werk ook voor deze Minister aan de winkel. Wij hopen dat dit na vandaag niet meer zal gebeuren.

Op blz. 10 van de nota worden activiteiten van de Europese Gemeenschap genoemd en vermeld dat verdere voorstellen kunnen worden verwacht. Er staat niet bij hoe ver Nederland is met de toepassing ervan. Kan de Minister in zijn antwoord die aanvullende informatie – hij moet het toch al voor de VN-organen doen – verschaffen?

Ik kom nu bij de vrouwen van buitenlandse werknemers in Nederland en de positie van de buitenlandse werkneemsters hier te lande.

Hun beider situatie trekt langzamerhand meer aandacht, bij voorbeeld naarmate het aantal gezinsherenigingen is toegenomen. Terwijl het percentage immigranten met een beroep

uit de mediterrane landen is gedaald, is het aantal sociale immigranten gestegen. Dat betekent huisvestingsproblemen, wonen in oude wijken, taalbarrières, medische problemen en gezinsproblemen en een groot isolement van vooral de moslimvrouwen.

Anders dan voor de mannen en kinderen is er voor de vrouwen niet of nauwelijks kans op een werkelijke ontmoeting met de bewoners van het nieuwe land. Vrouwenorganisaties zijn begonnen een mogelijkheid te zoeken om van hun kant het isolement te doorbreken. De overheid ondersteunt een aantal van die pogingen. Voorop dient daarbij, ons inziens, te staan het accepteren van eigen godsdienst- en cultuurbeleving. In de meeste Middellandse-Zee-culturen is de plaats van de vrouw een afgeleide van, of een aanvulling op die van de man. Daarom zal de contactlegging soms via de man moeten plaatsvinden. In andere gevallen, bijvoorbeeld waarbij een tolk te pas komt, zal de vrouw alleen door middel van een andere vrouw als tolk bereikbaar zijn. Voor de meeste vrouwen, als het om instanties gaat, is ons netwerk van sociale organisaties en instellingen gecompliceerd en ondoorzichtig. Bij crisissituaties blijkt de gang naar de politie nog het meest voor de hand liggend. Dat dient consequenties te hebben voor de samenwerking tussen politie en maatschappelijke hulp- en dienstverlening. Hopelijk zal voor dit probleem en voor vele anderen een stimulans uitgaan, ook voor de overheid, van het aanstaande colloquium van de nationale UNESCO-commissie over de positie van de vrouw in het gezin van de buitenlandse werknemer in Nederland.

Er is ook aandacht nodig voor het feit dat, als buitenlandse vrouwen hier werken, als zij al een werkvergunning hebben gekregen, zij doorgaans de slechtst betaalde en vaak ongeregelde arbeid verrichten en gemakkelijk slachtoffer zijn van werkgevers die proberen de wetgeving inzake de gelijke beloning en behandeling in het arbeidsproces te ontduiken. Dit is dus ook een groot werkterrein voor de vakbeweging, al was het alleen maar op het terrein van het informatiemateriaal. Aan de andere kant worden nog steeds buitenlandse vrouwen geworven. Aandacht voor hun contracten blijft geboden en ook voor de opvang daarna, want het verleden getuigt van grote onzorgvuldigheden op dat punt. Een onderdeel van de opvang moet zijn dat er gelijke maatstaven worden gehanteerd met betrekking tot het huwelijk. Als een man huwt met een vrouw van

de eigen natie kan zij overkomen, omgekeerd geeft dit grote problemen. Ten slotte, het maakt verschil, ook voor het overheidsbeleid, of buitenlandse werknemers en hun gezinnen zich hier permanent vestigen of weer teruggaan. In het laatste geval behoort de voorbereiding op de terugkeer tot de verantwoordelijkheden van de Minister van Ontwikkelingssamenwerking, waaraan in samenwerking met andere, bijvoorbeeld van CRM, gesubsidieerde instellingen en organisaties vorm gegeven kan worden. Onze indruk op dat punt houdt niet over. Kan de Minister ons mededelen welke activiteiten hij in dat verband stimuleert en subsidieert?

□

Mevrouw Van der Heem-Wagemakers (PPR): Mijnheer de Voorzitter! Ik heb mijn inbreng beperkt tot twee onderwerpen, namelijk de vrouw van de gastarbeider en de vrouw in de ontwikkelingssamenwerking.

Wanneer wij de vrouwen van gastarbeiders in Nederland zien, dan kan men alleen maar zien, dus waarneembaar aan de buitenkant, hoe deze mensen leven. Het kan voorkomen dat in één straat een Turkse vrouw nog gesluierd rondloopt en dat een andere vrouw die gelijktijdig met haar is gekomen, zich uiterlijk volledig heeft aangepast aan de Nederlandse samenleving. De vraag doet zich voor, of inderdaad die tweede vrouw zich wel meer heeft vrijgemaakt en of zij op haar beurt een creatieve bijdrage kan leveren aan de gezinssamenleving. In ieder geval is het wel duidelijk, dat de inbreng van buitenlandse werknemers in onze samenleving – en daarmee ook de inbreng van de vrouw van deze mensen – minimaal is.

Er is weinig of niets bekend over de kwaliteit van het leven dat deze mensen hier moeten leiden en communicatie ontbreekt er totaal. Er zijn wel vrijwilligers die groepjes bezoeken, die zelf methodes uit moeten zoeken en nauwelijks of niet terug kunnen vallen op een deskundige begeleiding. Nu zouden wij natuurlijk een groot nationaal plan kunnen maken voor een goede opvang, maar het gevaar is, dat wij dan een mooie structuur hebben die weinig effectief is. Wel lijkt het mij nodig, dat wij de vrouwen van deze buitenlanders weten te vinden. Daarom zou ik wel willen pleiten voor een onderzoek naar de aantallen vrouwen die hier leven, ingedeeld naar nationaliteit.

Ik meen, dat uit zo'n onderzoek bijvoorbeeld naar voren zou kunnen komen, dat in Rotterdam een zeer grote cluster Marokkaanse vrouwen leeft. Ik

Van der Heem-Wagemakers

meen, dat men over het land verspreid geconcentreerde groepen kan vinden, waaromheen men kleinschalige projecten kan opzetten met inschakeling van buurtgebonden sociaal-cultureel werk of opbouwwerk. Wellicht is er te denken aan VOS-cursussen voor vrouwen van gastarbeiders en aan opvang bij binnenkomst. Vrouwenorganisaties willen graag worden ingeschakeld; alleen weten ook zij niet altijd hoe.

Een belangrijk punt voor de nabije toekomst lijkt mij vooral de opgroeiende meisjes. Het sociaal-cultureel rapport van dit jaar zegt, dat 60% van de Marokkanen en Turken hier permanent zich zal vestigen. Ik meen, dat dan juist de meisjes die nu op onze Nederlandse scholen gelijkwaardig opgroeien aan de jongens, grote problemen zullen krijgen bij het ouder worden en dat er een grote divergentie zal ontstaan tussen de dan jong-volwassen buitenlandse vrouwen en hun moeders. Wellicht ontstaat er ook een grote divergentie tussen de dan jonge buitenlandse vrouwen en de Nederlandse vrouwen. Het gevaar is dan groot dat veel vervelende klussen op deze meisjes worden afgewenteld.

Wanneer wij kijken naar de rol van de vrouw in het ontwikkelingsproject, dan is mij opgevallen dat deze nota met name spreekt over de ontwikkeling en de zorg voor de vrouw in de ontwikkelingslanden. Aan de kern van deze bezorgdheid zal toch vooral de opvatting moeten liggen, dat die samenleving in ontwikkeling de vrouwen nodig heeft en dat die samenleving in ontwikkeling niet dezelfde fout moet maken als de Westerse wereld heeft gedaan, namelijk een scheiding aan te brengen tussen de buiten-, zakelijke, rationele en masculine wereld en de innerwereld van het gezin, ook wel aan te duiden met feministische wereld. Daarom vind ik ook de belangrijkste zin op blz. 7, dat bij de besluitvorming vrouwen betrokken zullen moeten worden. Ik denk dan terug aan de Nota bilaterale ontwikkelingssamenwerking, waarin gesproken wordt over projecten die gericht zijn op de participatie van de gehele bevolking. De Minister streeft daarnaar. Ik neem aan, dat hij mede de vrouw onder de gehele bevolking noemt.

In de nota zegt de Minister, dat projectvoorstellen getoetst zullen worden en dat na een eerste toetsing een dieper gaande bestudering van het projectvoorstel moet plaatsvinden. Diverse adviserende instanties zijn dan aanwezig en als die er niet zijn, een werkgroep. Ik vraag mij echter af, of er dan

niet permanente werkgroepen gecreëerd moeten worden, die alle projecten die de moeite waard zijn, voor nader onderzoek ook moeten toetsen op participatie van vrouwen.

Wat moet er gebeuren, als er vanuit de ontvangende landen geen projecten worden gevraagd, waarin dit aspect wordt betrokken? De Minister heeft in de nota geschreven, dat hij dit soort projecten via particuliere organisaties zal 'aanzwengelen'. Zijn deze organisaties aanwezig?

Natuurlijk moet de ontwikkeling van vrouwen – ook die in de ontwikkelingslanden – noodzakelijk blijven. Wij hebben in de bijlage prachtige overzichten van mooie projecten gekregen. Ik meen echter dat de opleidingen erg rol-bevestigend en institutioneel zijn. Misschien gaan deze twee aspecten samen. Het lijken mij opleidingen voor eenmaal erkende vrouwen. Zijn er scholingsprojecten aan de basis aanwezig? Ik denk hierbij vooral aan open scholen, open netwerken.

Misschien zijn er projecten gericht op het creëren van vrouwenhuizen. Het lijkt mij, dat daar een goede bezinning op de identiteit van de vrouw kan plaatsvinden. Vanuit deze versterkte identiteit kan zij meewerken aan de ontwikkeling van het land.

Zijn er projecten die zijn gericht op de mentaliteitsverandering rondom de beschikking van de vrouw over haar eigen lichaam? In het rapport 'Vrouwen op weg' is een paragraaf aan deze problematiek gewijd. Naar mijn mening is de eerste stap op de weg naar emancipatie en een feministische samenleving, dat de ene sekse niet langer als het bezit van de andere voortbestaat.

Mevrouw Kraaijeveld-Wouters (ARP): Mijnheer de Voorzitter! Ik sluit mij aan bij de opmerkingen van mevrouw Van Heel-Kasteel. Ook ik dank de Minister voor de nota, waarin overzichtelijk en concreet een aantal maatregelen wordt genoemd. Ik wil op een aantal punten ervan ingaan.

In de nota staat, hoe de toezegging van de Minister – in Mexico gedaan – om in de richtlijnen een vraagstelling op te nemen ten aanzien van het effect van het project voor de vrouw, concreet is geworden. Ik wil een enkele vraag stellen over het voorbereidend projectonderzoek en over de evaluatie. Ik verneem graag van de Minister, hoe het hiermee in zijn werk gaat. Het is een zaak met verschillende kanten. In de eerste plaats is er een effect, speciaal gericht op het functioneren van de vrouw, op haar rol en taken in verschil-

lende landen. In de eerste plaats is in economisch opzicht vaak sprake van een geweldige taak. Dit is ook het geval met betrekking tot de opvoeding van de kinderen. Het gaat mij hierbij vooral om haar taken 'ten opzichte van de anderen'.

In de tweede plaats vraag ik mij af, in hoeverre het project een bijdrage betekent tot de ontwikkeling van de vrouw zelf, van de vrouw persoonlijk. Het is heel belangrijk, dat zij kan meewerken aan de ontwikkeling van haar land. Ik meen dat dit een belangrijk element moet zijn bij een richtlijn als de onderhavige.

In de derde plaats wil ik de aandacht vestigen op het feit, dat in de ontwikkeling de jongens dikwijls de voorrang krijgen. Ik vraag mij af, in hoeverre dit effect heeft op de meisjes. Voorts vraag ik mij af, welk effect het op de vrouwen heeft als de mannen bij een ontwikkelingsproject voorrang krijgen, in het licht van haar taak, status, rechten enz. Gaat het bijvoorbeeld om de bestrijding van het analfabetisme en komt de vrouw aan het eind van de lijn, dan kan zij op verschillende niveaus van de samenleving waarin zij zich bevindt niet meedoen aan de veranderingen en aan de besluitvorming. Zij raakt zo ver achter dat zij er in het geheel niet meer bij wordt betrokken. Komen al deze elementen aan de orde?

In de vierde plaats wil ik wijzen op het effect van de integrale projecten. Het lijkt mij zeer gewenst, tot een integrale aanpak te komen. Als men vrouwen ontwikkelt, moet men de mannen op hetzelfde terrein mee ontwikkelen en andersom, anders heeft het geen zin. Ik verneem graag, of dit element hierbij betrokken is en of in de evaluatie tot uitdrukking kan komen, welke effecten een project heeft gehad op de status van de vrouw. Kortom: ik ben zeer benieuwd naar de invulling van de vraagstelling in de richtlijnen.

Het lijkt ons voorts van essentieel belang, dat wordt aangesloten bij hetgeen aan de basis aanwezig is, lokaal en regionaal. Ik denk aan het werk van vrouwengroepen. In de lijst van medefinancieringsprojecten staan heel concrete voorbeelden hiervan. Het betreft echter een beperkt aantal projecten, gezien in het totaal van de uitgaven. Ik vraag mij af, hoe dit element gestalte kan krijgen bij de bilaterale projecten. Het lijkt mij een zeer moeilijke zaak. Misschien kan de Minister iets hierover zeggen.

Ik wijs er vervolgens op, dat emancipatie van de vrouw alles te maken heeft met mentaliteit en attitude. Ook

Kraaijeveld-Wouters

in Nederland spreken wij hierover. Ik denk dat het een belangrijk element is in het ontwikkelingsbeleid als geheel. Hoe wordt dat aangepakt? Zit het in bepaalde projecten verwerkt?

Is er ervaring met uitgezonden deskundigen, zoals agogen en sociaal-pedagogen? Die ervaring is een erg belangrijk gegeven, omdat wij claimen dat wij zelf uitmaken wat wij aan waarden en normen willen hanteren en omdat de culturele verscheidenheid en de verscheidenheid in opvattingen in alle landen waarbij wij ons betrokken voelen van essentieel belang is. Kan de Minister ons daarover iets vertellen?

De Minister heeft gezegd dat er een onderzoek is ingesteld naar uitzending van meer vrouwelijke deskundigen. Het lijkt mij erg interessant om de oorzaken van de geringe uitzending van vrouwen op te sporen. Wanneer kan een resultaat van dat onderzoek verwacht worden?

Is het waar dat de Minister in New York een speech had voorbereid voor de tweede commissie waarin enkele opmerkingen over de vrouw stonden en dat daaruit een enkele opmerking is weggevallen omdat er dringend een ander actueel politiek punt aan de orde moest komen? Als het waar is, zou ik dat een erg veeg teken vinden, want dit is immers de Minister die de delegatie in Mexico aanvoerde. Ik zou ervan schrikken indien dit een marginale zaak in het regeringsbeleid is. Ik verwacht het niet van deze Minister, maar men kan niet weten.

De groep van vrouwen van buitenlandse werknemers in ons land lijkt mij een sterk bedreigde groep. Voor deze groep wordt ons aller inspanning gevraagd, omdat zij als vreemdelingen onder ons verkeren en helemaal buiten zicht staan van de Nederlandse burgers. Kan de Minister van CRM ons informatie geven over de beleidsgroep die op het Ministerie bezig is? Wat voor samenstelling en taakstelling heeft deze beleidsgroep? Zijn er op korte termijn al resultaten van te verwachten? Welke informatie is er beschikbaar over de situatie van de vrouw van de buitenlandse werknemer? Ik heb enige tijd geleden een pamflet van CRM gezien waarin werkelijk geen enkel gegeven over die vrouwen voorkwam. Het is toch erg belangrijk dat er gegevens beschikbaar komen. Wat wordt er voor de opvang van kinderen van vrouwen van buitenlandse werknemers gedaan, wanneer deze vrouwen in het arbeidsproces ingeschakeld wensen te zijn of moeten zijn?

Wordt er wat gedaan in de subsidie- en faciliteitsfeer? Zeer belangrijk zijn huishoudelijke voorlichting en andere activiteiten om die vrouwen in het Nederlandse samenlevingsproces erbij te betrekken. Als bijvoorbeeld vrouwenorganisaties met plannen daartoe komen, zijn die dan welkom en kunnen ze dan financiële ondersteuning krijgen?

Wat wordt er gedaan aan voorlichting voor de Nederlandse bevolking? Ik stel het zeer op prijs, dat de UNESCO-commissie een colloquium gaat organiseren. Er zullen dan zeer relevante punten boven tafel kunnen worden gebracht. De schaarse kennis inzake het transculturele en het bevorderen van wederzijds begrip enz. zal kunnen worden uitgebreid. Misschien kan de Minister ook nog zeggen, wat ten aanzien van de Nederlandse bevolking aan voorlichting wordt gedaan.

Kortom, zijn er bepaalde beleidsvoornemens ten aanzien van vrouwen van buitenlandse werknemers?

□

Minister Van Doorn: Mijnheer de voorzitter! Ik kan tamelijk kort zijn, voor een deel ook omdat ik soms zal moeten zeggen, dat ik aan een mede betrokken collega of een alleen verantwoordelijk collega de vragen zal doorgeven, met het verzoek, snel te willen antwoorden.

Mevrouw Kappeyne van de Coppello heeft gevraagd, of ik ervoor kan zorgen, dat nog eens preciezer wordt aangegeven – nog vóór de begrotingsbehandeling van het Ministerie van CRM – of en, zo ja, waar punten die als suggesties van de Emancipatiecommissie zijn gekomen, al voor wat betreft 1977 in de begroting zijn meegenomen. Ik zal dat graag schriftelijk doen.

Mevrouw Van Heel is van mening, dat de kamerleden betreffende een aantal zaken – de ontwikkeling van de verdragen of voorgenomen verdragen, en de volkenrechtelijke ontwikkeling in het algemeen – over te weinig informatie beschikken. Ik zal mijn collega van Buitenlandse Zaken vragen nog eens na te gaan, of op een geëigend moment informatie op dit punt aan de Kamer kan worden verschaft. Wellicht kan bij een periodieke verslaggeving juist hierover meer brede informatie worden verstrekt. De informatie in de onderhavige nota is natuurlijk tamelijk globaal gebleven. Ik zal ervoor zorgen, dat daarover te zijner tijd meer informatie wordt verstrekt.

Mevrouw Langedijk-de Jong (PvdA): Wordt die informatie dan nog vóór het plenaire debat verstrekt? Het begrip 'te zijner tijd' is zo ruim.

Minister Van Doorn: Ik weet niet wanneer dat zal plaatsvinden. Het ligt voor de hand, dat vóór dat debat die informatie wordt verstrekt.

Mevrouw Van Heel heeft gesproken over de situatie, waarin een coördinerend bewindsman optreedt. Zij vraagt zich af, of dit systeem beter werkt dan in het geval er sprake is van een aparte bewindsman of -vrouw voor emancipatie.

Ik ben van mening dat het systeem op dit moment goed werkt. Het benoemen van een aparte bewindsvrouw of -man is geen panacee. Men kan door regelmatige voorlichting en door publiciteit over discussies als deze duidelijk maken, waar men moet zijn als het om emancipatiezaken gaat. Ik ben – dit heeft niet alleen met emancipatie te maken maar ook met vele andere belangrijke overheidstaken – niet zo'n voorstander van het benoemen van een speciale minister om daardoor grondiger aandacht aan de zaak te geven. Er zijn natuurlijk gebieden waarop men dat heel verantwoord kan doen, maar deze materie lijkt mij daar minder geëigend voor. Ik weet helemaal niet hoe mijn collegae daarover denken. De zaak is als zodanig nog niet in de ministerraad aan de orde geweest. Het spreekt voor zich, dat ook nog bekeken zal worden of in een werkstuk dat voor een formateur zal worden klaargeemaakt, daaromtrent iets kenbaar zal worden gemaakt. Kortom: ik ben er geen groot voorstander van. Dit is echter, zoals gezegd, vooral nog een persoonlijke mening.

Ik zal graag werk maken van de vraag van mevrouw Van Heel-Kasteel betreffende het aan de commissieleden doorgeven van adviezen die ons van de zijde van de EK bereiken. Ik dacht dat men alle adviezen kende maar zover dat niet het geval is, lijkt mij dat er alles voor te zeggen is, dat men de adviezen ook kan inzien en bestuderen.

Mevrouw Langedijk-de Jong maakt zich zorgen over de afstemming. Natuurlijk is de afstemming geen zaak die de Nederlandse Regering steeds in de hand heeft. Er zijn een aantal activiteiten vermeld, die niet der Nederlandse Regering zijn. Daarom is het voor ons moeilijk, u te verzekeren dat afstemming steeds zal plaatsvinden. In zoverre wij invloed hebben op en verantwoordelijk zijn voor dergelijke activiteiten, zal op een behoorlijke afstemming worden toegezien. Ik beschouw mijzelf daarvoor in de eerste plaats verantwoordelijk.

Mevrouw Langedijk-de Jong heeft informatie gevraagd over de briefwisseling.

Van Doorn

seling inzake de 60e Ecosoc en over de richtlijnen voor toelating van vrouwen in bepaalde groepen. Ik zal zorgen dat de informatie de kamercommissie bereikt.

De problematiek van vrouwen van buitenlandse werknemers is door verschillende leden van deze commissie aan de orde gesteld. Vanzelfsprekend moeten een Regering en een Kamer daarover gedachten kunnen hebben en wensen kunnen uiten. Toch zal het in de eerste plaats moeten komen van de activiteiten van de maatschappelijke organisaties die daarmee bezig willen en moeten zijn, gelet op hun taak. Het is dan aan de overheden om voor die maatschappelijke organisaties voorwaarden te scheppen opdat zij hun taak naar behoren kunnen uitvoeren. Als men ziet wat wij voor de buitenlandse werknemers hebben te ondernemen, met name in hun welzijnsituatie, kan men niet zeggen dat wij al genoeg speciale aandacht hebben besteed aan de dikwijls uiterst moeilijke positie van de vrouwen van buitenlandse werknemers. Ik sluit mij wat dit betreft bij verschillende leden van de commissie aan. Dit is zeker nog een terrein waarop wij de nodige activiteiten mogelijk moeten maken; enerzijds door de mensen, die zich daarvoor gesteld zien vanuit de maatschappelijke organisaties, daartoe aan te sporen, anderzijds door financiële faciliteiten te bieden.

Mevrouw Langedijk-de Jong (PvdA): Per 1 januari 1976 heeft de Minister het algemeen maatschappelijk werk met nadruk laten weten, dat de zorg voor buitenlandse werknemers en hun gezinnen ook tot zijn pakkie-an behoort. Dat betekent, dat de Minister zich er niet zo van af kan maken als hij nu doet.

Minister Van Doorn: Dat begrijp ik niet, mijnheer de President. Waarom zou ik niet mogen zeggen, dat het primair gaat om een taak van de maatschappelijke organisaties, die wij daarvoor natuurlijk mogelijkheden moeten geven? Dat is een algemene stelling, waarmee mevrouw Langedijk het toch eens zal zijn.

Mevrouw Langedijk-de Jong (PvdA): Ik ben het daar wel mee eens, maar als de Minister een taak toebedeelt aan specifieke instellingen voor maatschappelijke dienstverlening, zal hij er wel een visie bij hebben. Naar die visie zijn wij zeer nieuwsgierig.

Minister Van Doorn: Ik was dan ook nog niet uitgesproken. Ik vind echter

niet, dat een Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, zelfs niet een coördinerend Minister voor dit soort zaken, zelf een aantal sturende, laat staan dirigerende maatregelen zou moeten nemen, die erop neer zouden komen, dat hij tracht, chef van een landelijk bureau voor maatschappelijk werk te spelen. Dat lijkt mij geen goede gang van zaken en dat geldt naar mijn mening ook voor andere gebieden. Dat moeten de Minister en de overheid niet doen. Wij moeten ons wel uiten over de vraag of wij een bepaalde aandacht belangrijk vinden. Wij moeten ons op dat gebied oriënteren, al was het maar om te weten hoe ver men moet gaan met het bieden van redelijke voorwaarden voor het doen verrichten van deze activiteiten.

In antwoord op de vragen over de situatie van de vrouwen van buitenlandse werknemers stel ik voorop, dat er al een aantal activiteiten ontwikkeld zijn. Hier en daar is de aanstelling van speciale functionarissen mogelijk gemaakt; er is een speciale werkgroep, samengesteld uit mensen van CRM, de NCB en vrouwenorganisaties, die bezig is de problemen en behoeften van deze groep vrouwen te inventariseren. Dat is in ieder geval het begin van een grondige aanpak. Over de stand van zaken kan ik nog geen mededeling doen, omdat men nog niet gereed is. Daarnaast zijn er speciale projecten die door ons gesubsidieerd worden, zoals een onderzoek naar de opvangmogelijkheid van jonge kinderen van Turkse moeders in Utrecht. Tevens wordt op het ogenblik onderzoek gedaan naar literatuur die vooral van belang kan zijn voor de problematiek van de vrouwen van buitenlandse werknemers. Aan de NCB zijn speciale mogelijkheden gegeven om mensen bezig te laten zijn met de gezinsproblematiek van buitenlandse werknemers en dus met de problematiek die vrouwen van buitenlandse werknemers in het bijzonder ondervinden. Ik meen dat de NCB en de regionale instellingen ook het een en ander doen aan cursussen. Men houdt zich ook bezig met de vraag, wat het maatschappelijk werk in de gaten moet houden met betrekking tot de maatschappelijke en welzijnsbelangen van de vrouwen van buitenlandse werknemers. Ik kan mij met de door vele leden van de commissie gemaakte opmerkingen over de situatie van vrouwen van buitenlandse werknemers zeer wel verenigen. Ik ben het met hen eens, dat wij de eigen cultuurpatronen van deze mensen zoveel mogelijk moeten eerbiedigen. Daarbij moet men zich echter tegelijkertijd re-

aliseren, dat zij moeten leven in een voor hen geheel vreemde samenleving. Met dat feit hebben wij rekening te houden. Wij zullen moeten proberen ervoor te zorgen, dat mogelijkheden worden geschapen voor deze vrouwen, het dikwijls grote isolement waarin zij verkeren, te doorbreken. Zodat zij meer het gevoel kunnen krijgen dat zij voor kortere of langere tijd, misschien wel voor zeer lange tijd, tot deze samenleving behoren.

Het lijkt mij niet eenvoudig dit te bereiken. Ik erken dat bij het contact nemen met deze vrouwen dikwijls zeer bijzondere zorg in acht moet worden genomen. Mevrouw Langedijk heeft er terecht op gewezen, dat dikwijls niet op dezelfde wijze contact kan worden opgenomen als met Nederlandse vrouwen binnen Nederlandse gezinnen mogelijk is. Ik ga er wel van uit, dat dat aanwijzingen zijn die men in het maatschappelijk werk in de meest brede zin ter harte neemt.

Mevrouw Van der Heem heeft nog gewezen op de moeilijkheid, dat deze vrouwen dikwijls een zeer bescheiden inbreng hebben in onze samenleving. Mij lijkt dat een understatement, want dikwijls is er op geen enkele wijze sprake van een inbreng. Trouwens, ook andere vrouwen dan vrouwen van buitenlandse werknemers hebben vaak erg weinig inbreng in onze samenleving. Dat kan niets anders betekenen dan dat veel meer aan samenlevingsopbouw wordt gedaan dan tot nu toe.

Ik wil graag redelijk optimistisch zijn, maar aan de andere kant moeten wij toch wel realiteitsbesef hebben. Deze zaken moeten wel hun tijd hebben; men kan het niet voor elkaar krijgen door het geven van wat subsidie en het aantrekken van meer personeel. De mensen, die hiermee bezig zijn, moet de gelegenheid worden geboden zich meer te scholen op dit gebied. Daaraan gebeurt van overheidswege – ik denk nu niet alleen aan de rijksoverheid – in bescheiden mate reeds het een en ander. Dat er dikwijls weinig communicatie is tussen de vrouwen, waarop wij nu het oog hebben, en de samenleving om hen heen, is een omstandigheid, die mij met zorg vervult. Maar ik herhaal dat wij daaraan iets meer willen doen via het scheppen van voorwaarden voor maatschappelijke organisaties. Of wij daarvoor de benodigde middelen kunnen vrijmaken, is weer een andere vraag. Men zal begrijpen, dat ik daarover op dit ogenblik niet zulke geweldig optimistische geluiden kan laten horen.

Ik wil graag nagaan of het door mevrouw Van der Heem gesuggereerde

Van Doorn

onderzoek binnen afzienbare tijd is te realiseren. Ik denk, dat wij al het een en ander hebben. Ik heb daarstraks al even gèdoeld op een onderzoek, dat op het ogenblik gaande is naar de bestaande problemen. Het is vanzelfsprekend dat men, wanneer een dergelijke zaak vrij serieus wordt aangepakt, ook moet proberen, er de kwantitatieve factoren bij op tafel te brengen. Ik wil deze gedachte dan ook wel oppakken en zien of wij haar kunnen meenemen in het lopende onderzoek. Anders bestaat die mogelijkheid wellicht in een nog aan te vangen onderzoek.

Mevrouw Kraaijeveld heeft in het bijzonder gewezen op het belang van de voorlichting, niet alleen aan de gezinnen van buitenlandse werknemers maar ook aan de Nederlandse samenleving. Ik ben dat hartroerend met haar eens. Ik meen, dat ik bij een eerdere discussie de noodzaak van voorlichting over de omstandigheden – niet zo zeer materieel als wel psychisch, wat de omgeving betreft – waarin de gezinnen van buitenlandse werknemers leven, ook al heb erkend. Dit is een zaak, waarover juist de omgeving beter moet worden voorgelicht, naast een aantal praktische zaken waarover men de buitenlandse werknemers en hun gezinnen zelf vooral moet voorlichten. Bij het laatste denk ik aan kwesties als de opvang van kinderen. Ik onderschrijf geheel de gedachte dat hieraan nog het nodige moet worden gedaan. Wellicht komen er belangrijke suggesties vanuit het Colloquium van het Nederlandse UNESCO-comité, waar in ieder geval een aantal mensen bijeenkomt met een grote zorg en enthousiasme voor dit soort zaken.

Ik kan geen concreet antwoord geven op de vraag welke plannen er nog zijn op het gebied van activiteiten in het belang van de vrouwen van buitenlandse werknemers. Zodra ik daarover een aantal interessante gegevens heb, zal ik deze aan de commissie doorgeven.

□

Minister **Pronk**: Mijnheer de Voorzitter! Het is geen eenvoudige taak om zowel concrete als zinnige opmerkingen te maken over mogelijkheden van de Nederlandse Regering om in te spelen op processen in het kader van de ontwikkeling van landen van de Derde Wereld, waarbij de vrouw een functie vervult en ook profiteert van het ontwikkelingsproces omdat dit proces zich vaak afspeelt buiten de concrete mogelijkheden die de Nederlandse Regering, direct en indirect, heeft.

Mevrouw Kappey van de Coppel merkte op dat in de nota beleidsgevolgen Mexico eigenlijk iets dieper ingegaan had moeten worden op zowel het belang van de vrouw als zodanig als op de haar functie in het ontwikkelingsproces om der wille van een volwaardig maken van dat proces zelve. Ongeveer hetzelfde is gezegd door mevrouw Kraaijeveld en ook door mevrouw Van der Heem. De laatste merkte op dat het niet alleen ging om de zorgen voor de vrouwen in de ontwikkelingslanden, maar ook om het volwaardige karakter van het ontwikkelingsproces dat mede voor de vrouw nodig is, reden waarom dat proces toch niet mag uitmonden in een scherpe scheiding tussen de mannen en de vrouwen dan vroeger, aan de start van de ontwikkeling. Zij heeft daarom ook met name gepleit voor nadruk op de inspraak, de participatie van vrouwen in het besluitvormingsproces. Enkele anderen hebben daarmee verwante opmerkingen gemaakt.

In de eerste plaats deel ik de meeste opmerkingen die daarover zijn gemaakt. In de nota beleidsgevolgen, die geen algemene theoretische uiteenzetting is over de relatie emancipatie van de vrouw in de Derde Wereld en het ontwikkelingsproces aldaar, hadden wij misschien iets scherper die tweezijdigheid, die wederkerigheid kunnen benadrukken. Het gaat niet alleen om de positie van de vrouw, maar het gaat om het ontwikkelingsproces in zijn totaliteit aldaar. Wanneer – dat heb ik wel meer gezegd – ontwikkeling op een zodanige manier plaatsvindt, dat bepaalde bevolkingsgroepen, bij voorbeeld de vrouwen in de Derde Wereld, stil blijven staan – absolute stilstand is vaak relatieve achteruitgang ten opzichte van andere bevolkingsgroepen in een bepaald proces –, dan kan men moeilijk spreken van ontwikkeling. Ontwikkeling is een begrip dat men pas mag hanteren wanneer het aan de gehele samenleving ten goede komt.

Met dit punt hangen een paar dingen samen. In de eerste plaats meen ik, dat wij kunnen constateren dat aan het begin van ontwikkelingsprocessen in veel ontwikkelingslanden die nog niet gemoderniseerd of geïndustrialiseerd zijn of die nog weinig diversificatie in het productiepatroon kennen, de vrouw vaak niet eens zo'n achtergebleven positie inneemt. Daarbij zij opgemerkt, dan men nooit weet wat een ontwikkelingsproces is en wat een gewone statische samenleving is, omdat er natuurlijk altijd wel veranderingen plaatsvinden door endogene of door exogene oorzaken.

Natuurlijk is deze stellingname ten opzichte van de positie van de vrouw te globaal. Dat ligt anders voor Moslimgebieden dan voor bij voorbeeld zwart Afrika. Vaak is het echter toch het geval. Dan komt er een ontwikkelingsproces, dat vaak alleen maar het gevolg is van het openbreken van een samenleving ten gevolge van exogene oorzaken, zoals het aangaan van handelsbetrekkingen met gebieden daarbuiten en het ontstaan van een markt in een samenleving. Dat ontwikkelingsproces draagt al gauw een bepaald karakter van buitenaf: het land wordt modern in de noordelijke betekenis van het woord, het wordt 'westers', het wordt technocratisch, het wordt economisch, er komt een markt en er komt geld. Dat blijkt vaak te resulteren in een verbetering van de positie van de man ten opzichte van die van de vrouw. Dat betekent dat men de positie van de vrouw in ontwikkelingslanden eigenlijk aan de hand van twee noemers zou kunnen onderscheiden. In de eerste plaats is dat de positie van de vrouw zoals die wordt bepaald door de feitelijke armoedesituatie 'als zodanig'. In sommige samenlevingen is die positie relatief niet eens zo slecht ten opzichte van de door dezelfde armoedesituatie bepaalde positie van de man in de desbetreffende samenleving, zij het dat in bepaalde zeer ontwrichte delen van een samenleving een slechtere positie van de vrouw ten opzichte van die van de man duidelijk aantoonbaar is; er is dan al een beetje van ontwikkeling sprake, want ontwikkeling werkt vaak erg ontwrichtend op een bepaalde, bestaande sociale structuur. Dan is er nog de positie van de vrouw, die achter blijft, juist ten gevolge van het ontwikkelingsproces.

Dat betekent dat voor het beleid er zich twee kanalen voordoen. In de eerste plaats armoedebestrijding op zichzelf. Wij moeten niet vergeten dat wij het niet mogen hebben – wij mogen het er wel over hebben, maar dat is niet zo belangrijk – over de 3 à 4% van de samenleving die het uitermate goed heeft en aan de top staat. Het gaat natuurlijk om die 90% vrouwen die op het platteland en in de periferie van de stad woont. Wij zullen het voor namelijk over die vrouwen moeten hebben. Men zal tegelijkertijd in de armoedebestrijding, in het ontwikkelingsbeleid ten aanzien van het platteland en de stad, oog moeten hebben voor de effecten van de aard en de richting van het ontwikkelingsproces op de positie van de vrouw. Het zijn twee componenten waarmee beide rekening moet worden gehouden.

Pronk

Armoedebestrijding op zichzelf, gezien de aard van de armoedebestrijding en de richting van het proces waardoor men de armoede bestrijdt, is echter in die samenleving, een totaal andere samenleving dan de Westerse, al een uitermate belangrijke bijdrage, indien de aard van het proces maar goed is, tot verbetering van de positie van vrouwen. Daarbij denk ik tevens aan het element dat mevrouw Kappeyne heeft genoemd en dat inderdaad in deze nota over beleidsgevolgen iets duidelijker genoemd had kunnen worden. In deze nota hebben wij echter niet integraal op alle aspecten van het ontwikkelingsproces willen ingaan, omdat die ook wel elders zijn geformuleerd. Ik doel hier op de positie van de vrouw in het gezin in het kader van de familyplanning, in het kader van een volkingsbeleid. Daarover hebben wij het nodige gezegd na 'Boekarest'. Die uitgangspunten blijven geldig in het beleid dat wij op dat terrein voeren. Natuurlijk is de bijdrage tot verbetering van de positie van de vrouw, in die zin dat de vrouw zelf kan beslissen hoeveel kinderen zij krijgt, in een ontwikkelingsland een van de allerbelangrijkste bijdragen tot emancipatie die men zich kan voorstellen.

Mevrouw Kappeyne van de Coppello (VVD): Ook in ons land, Exellentie.

Minister Pronk: Ja, maar ik ben speciaal competent ten aanzien van deze vraag. Ik neem aan, dat de andere vraag reeds aan de orde is geweest in eerdere openbare commissievergaderingen. Deze zaak is nog belangrijker dan, bij voorbeeld, het scheppen van meer werkgelegenheidsmogelijkheden voor vrouwen, gegeven de grote omvang van de structurele werkloosheid in de betreffende landen.

Mijnheer de Voorzitter! Ik wil nu ingaan op enkele meer specifieke punten. In de eerste plaats de in de lijst opgesomde projecten. Het lijkt heel veel. Sommigen hebben gezegd, dat het een indrukwekkende lijst is. Het lijkt waarschijnlijk meer dan het is, alleen al door de bedragen die ermee gemoeid zijn. Ik wil deze zaak met genoeg relativeren, misschien nog wel meer dan van de zijde van de commissie is gedaan. Het betreft projecten die door Nederlandse particuliere organisaties, samen met particuliere organisaties in ontwikkelingslanden en vaak binnen een bepaalde minderheidsgroep (de katholieke dan wel de protestantse) in de betreffende landen zijn opgezet. Er zijn slechts enkele projecten van de NOVIB bij. Het gaat bijna

steeds om CEBEMO en ICCO. Deze projecten betreffen, vooral in Azië en in Afrika, kleine minderheidsgroepen. Ik ken niet alle projecten, maar zij worden zorgvuldig bestudeerd voordat zij worden aanvaard en goedgekeurd en voordat met de uitvoering ervan wordt begonnen. Men heeft gelijk wanneer men vaststelt – dit geldt niet voor alle projecten, hetgeen trouwens niet is gezegd – dat het in het algemeen niet zozeer rolbevestigende projecten zijn als wel projecten die te maken hebben met de kadertraining van vrouwen die aan de basisarmoede zijn ontsnapt.

Op zich zelf wil ik de participatie van vrouwen in werkgelegenheidsstructuren niet rolbevestigend noemen, als deze structuren nieuw zijn voor de samenleving. Zij zijn bij ons al traditioneel: onderwijs, gezondheidszorg en dergelijke. Het zijn echter werkgelegenheidsstructuren die in die samenlevingen nog nauwelijks van de grond zijn gekomen. Het is een nieuwe sector. Wat bij ons rolbevestigend is, is in die landen niet altijd rolbevestigend, omdat het een nieuwe activiteit is. Ik meen dat dit op zich zelf niet te diskwalificeren is.

Een probleem dat zich voordoet zodra armoedebestrijding als belangrijk doel van ontwikkelingsprogramma's wordt gekozen, is dat deze programma's vaak – lang niet altijd – ten behoeve van vrouwen zijn die zich al enigszins aan de ergste vorm van discriminatie, de armoede aan de basis op het platteland en in de stad, hebben weten te ontworstelen. Ik meen dat dit een belangrijker punt van kritiek zou zijn dan het punt van de rolbevestiging als kritiek op de mogelijkheid om van buitenaf projecten en programma's ten behoeve van de verbetering van de positie van de vrouw in ontwikkelingslanden te entameren, niet op deze projecten, zoals enkele afgevaardigden hebben gezegd. Dit betekent voor mij in de eerste plaats een zo goed mogelijk onderzoek. Dit is niets nieuws; wij hebben het in het stuk geformuleerd. In de tweede plaats betekent het voor mij het niet uitsluiten van kanalen, om dergelijke projecten en programma's te bevorderen.

Mevrouw Kappeyne van de Coppello heeft hierbij het kanaal van de vrouwenorganisaties in Nederland genoemd. In de eerste plaats is het beleid met betrekking tot particuliere organisaties tot op heden – ik heb bij de begrotingsbehandeling voor ontwikkelingssamenwerking de vorige week in de Kamer geïndiceerd dat ik het in het vervolg wijder wens aan te pakken – zo geweest, dat bijna alles via de bemid-

delende organisaties in Nederland in de drie categorieën, NOVIB, ICCO en CEBEMO, moest lopen. Ik heb de indruk – daar wil ik echter graag met hen over praten – dat zij niet alle kanalen voor contacten en deskundigheden dekken die er in afgelopen jaren zijn ontstaan. Ik zou daaromheen wel iets meer geïnstitutionaliseerd contacten willen aangaan. Daaronder zouden vrouwenorganisaties kunnen vallen. De discussie over de inschakeling van particulier initiatief, wellicht ook in het kader van een bredere structuur dan die tot op heden geldt, heb ik nu met hen gestart.

De vrouwenorganisaties kunnen bij de Regering terecht via deze drie bemiddelende organisaties. Voor zover zij psychologisch vinden dat zij daar niet voldoende terecht kunnen – ik kan mij dat heel goed voorstellen – moet de mogelijkheid van een direct kanaal bestaan. Een enkele keer is dat ook wel het geval geweest, maar dan wel op erg kleine schaal. Misschien kan dat worden verwijd. Ik ben voor deze verwijding, maar ik kan hierover niet alleen beslissen, omdat er nu eenmaal afspraken met particuliere organisaties zijn gemaakt.

Vrouwenorganisaties hebben bij ons, voor zover zij internationale contacten hebben, altijd contacten met vrouwen in de Derde Wereld die niet meer de hoogste prioriteit behoren te hebben voor het opzetten van ontwikkelingsprogramma's en ontwikkelingsprojecten in de Derde Wereld. Zij behoren namelijk al tot diegenen die internationale contacten kunnen aangaan en dan behoort men al tot de uitverkoren paar procent.

Mevrouw Kappeyne van de Coppello (VVD): De vrouwenorganisaties in andere landen zullen dat toch niet uitsluitend voor zich zelf doen, maar ter verbreding van hun activiteiten.

Minister Pronk: Er zijn vrouwenorganisaties, die zich bezighouden met emancipatie en dus hun eigen projecten en programma's in het desbetreffende land hebben. Ik ben niet veel organisaties met echte, concrete activiteiten tegengekomen. Ze zijn er wel. In dat opzicht is het mogelijk door middel van het kanaal: vrouwenorganisaties in Nederland, dergelijke projecten en programma's te entameren.

Ik wil dit punt afsluiten met te zeggen, dat vrouwenorganisaties in Nederland, die contacten hebben met vrouwenorganisaties in de Derde Wereld en die projecten en programma's ten behoeve van emancipatie en armoedebestrijding van speciaal vrouwen in ontwikkelingslanden opzetten, bij mij

Pronk

welkom zijn. Dan zien we wel, hoe dat kan worden gesteund.

Gevraagd werd, of dan ook het contact moet worden meegefinancierd tussen vrouwenorganisaties hier en daar. Voor zover contacten tussen groepen hier en in de Derde Wereld kunnen bijdragen tot een verbetering van de infrastructuur aldaar om wille van het opzetten van projecten van programma's en – het is een limitatieve opsomming – voor zover dergelijke contacten kunnen bijdragen tot verbetering van voorlichting en bewustwordingsprogramma's bij ons, is dat in beginsel niet uitgesloten. Een vraag is gesteld over het kunnen profiteren door particuliere organisaties van het fonds van de VN. Dat is ook de opzet geweest van degenen, die de gedachte van het fonds voor het eerst hebben gelanceerd. Ik weet niet, wat er inmiddels precies is gebeurd, behalve dan dat dit fonds niet van de grond is gekomen. Dat ligt niet aan ons want wij hebben onze bijdrage daartoe geleverd. Waarschijnlijk zal het feit, dat er zo ontzettend veel mannen in de VN over deze aangelegenheid beslissen, wel hebben bijgedragen tot deze aanzienlijke vertraging van de implementatie van de besluiten van Mexico. Naar mijn mening zijn er geen andere redenen. Er is sprake van een impliciete instructie aan onze vertegenwoordigers in de VN en de ECOSOC om iedere keer als het punt Implementatie Mexico aan de orde komt, gewoon te interveniëren, ook al is er weinig gebeurd. Op die manier kan worden getoond, dat Nederland in die zaak is geïnteresseerd en wil catalyseren. Nogmaals, wij zijn sterk voor dat fonds.

Datzelfde geldt ook voor het internationaal onderzoek- en trainingsinstituut voor de vrouw. De formulering die is gekozen – 'eventuele Nederlandse steun zal in belangrijke mate afhangen van de uiteindelijke vorm, die het instituut zal krijgen en de activiteiten, die het zal ondernemen' – moet niet als een terugkrabbelen worden beschouwd. Zij moet worden gezien als een handhaving door ons van de voorwaarden, die golden in Mexico. Wanneer wordt beslist door een sectorale organisatie – bv. Habitat of de VN-conferentie voor de vrouw in Mexico – komt er iets uit, wat echt bedoeld is in overeenstemming te zijn met datgene, wat de daar aanwezigen voor ogen stonden. Daarna wordt er natuurlijk veel gemanipuleerd door de organen die daar boven staan, de ECOSOC en de Algemene Vergadering, de man-

nen, die daar vergaderen. Hier wordt bedoeld, dat wij daaraan zullen bijdragen, wanneer het in overeenstemming is met datgene, waartoe is besloten in Mexico. Als het daarvan sterk afwijkt, dan is het niet meer het instituut, dat is bedoeld in Mexico. Dan zal een heroverweging dienen plaats te vinden. Dan zoeken wij naar andere kanalen. Ik meen dat ik hiermee alle vragen van mevrouw Kappeyne van de Coppello beantwoord heb.

Met betrekking tot de keuze van de projecten heeft Staatssecretaris Brinkhorst in het Europese Parlement gezegd dat in het algemeen projectvoorstellen uit de ontwikkelingslanden zelf moeten komen. Dat heeft altijd ten grondslag gelegen aan ons ontwikkelingsbeleid. Iedereen die de Nota Bilaterale hulp goed gelezen heeft, weet dat wij wel graag willen catalyseren en daarom ook een actieve projectacquisitie proberen te plegen. Dat is echter niet zo eenvoudig. Waar het om gaat is dat wij geen dingen willen opleggen of inplanten van uit ons eigen Westers normen- en waardensysteem en vanuit onze Westerse prioriteitenopstelling. Het moet uit de ontwikkelingslanden zelf komen.

Het is niet nodig en ik vind het in algemene zin ook niet wenselijk, een vast percentage van de ontwikkelingshulpbegroting voor training en projecten in het algemeen te bestemmen. Er wordt natuurlijk vanuit alle mogelijke sectoren gevraagd om vaste percentages. Ik ben daar nooit voor; wij doen dat maar voor één component van de begroting, de hulpverlening via medefinancieringsorganisaties. Dat is de eerste maar ook de laatste vaste component van de begroting. Het zou de flexibiliteit wel erg in gevaar brengen wanneer men daar andere componenten aan toevoegde.

Dit is een wat negatief antwoord. Een positief antwoord is dat, wanneer er goede projecten en programma's hier en daar zijn, er – gelet op de schaal, waarop een en ander zich voordoet – geen kwantitatieve limiet is. Zolang dit niet het geval is, hebben wij geen vast percentage nodig. Dit geldt in het algemeen meer als een plafond dan als een vloer.

Graag zeg ik toe, dat aan de Kamer een behoorlijke verslaggeving zal worden toegezonden over dit aspect van het ontwikkelingsbeleid. Ik denk daarbij vooral aan het opnemen van een vaste paragraaf in de jaarlijkse memorie van toelichting, behorend bij de begroting. Dit is tot op heden nog niet gebeurd. Hierbij kan een systematisch overzicht worden gegeven van werk-

zaamheden, adviezen en studieresultaten. Wanneer zich specifieke zaken voordoen, kan ook tussendoor de Kamer daarover worden geïnformeerd. Ik denk echter in de eerste plaats aan het belangrijkste beleidsstuk, dat ieder jaar verschijnt, de memorie van toelichting.

Ik deel de zorg van mevrouw Langedijk niet, dat er te veel organisaties zijn, die zich hiermee bezighouden. Het niet goed van de grond komen van bepaalde zaken is zeker niet hiervan het gevolg. Dat is een gevolg van de hele structuur en van het feit, dat in het kader van de ontwikkelings samenwerking dit aspect minder goed grijpbaar is dan andere sectoren.

Het onderzoeksproject, dat wij gestart hebben, heeft de bedoeling, beleidsondersteunend te werken. Wij moeten in de eerste plaats niet wachten met bepaalde projecten totdat het onderzoeksproject achter de rug is. In de tweede plaats is het de bedoeling dat er regelmatig contact is tussen degenen die het onderzoek plegen en degenen die beleidsbeslissingen voorbereiden ten departemente, zodat de rapporten van het overleg ten dienste van beleidsbeslissingen kunnen staan.

Over het onderzoeksproject met een emancipatiedimensie, het rurale ontwikkelingsproject dat bekend staat als het 'Kleine-boer-project Wageningen' is volgend jaar januari een seminar georganiseerd door degenen die het onderzoek hebben opgezet, door mensen uit het departement en door andere deskundigen. Dat zal resulteren in beleidsaanbevelingen.

Ik neem aan dat de scriptie, die mevrouw Langedijk noemde, onderdeel vormt van het desbetreffende project. Ik heb het nog niet gelezen. Ook dit zal uitmonden in beleidsaanbevelingen.

Over het ISS-seminar is geen definitieve beslissing genomen, omdat wij het beschouwen als een onderdeel van het internationale onderwijsprogramma. Daarvoor is een speciale overlegstructuur in het leven geroepen, de OVOVO. Deze moet advies uitbrengen over alle internationale onderwijsprojecten die worden voorgesteld, dus ook hierover. Voordat dit advies uitgebracht is, kan ik hierover geen beslissing nemen. Dat zou in strijd zijn met de afspraken die gemaakt zijn. Men weet dat ik er voor voel. Ik heb bovendien gevraagd om een spoedig advies; tenslotte weet ik dat er nog een paar begrotingsproblemen met betrekking tot dit seminar zijn en dat de coördinatie van het grote onderzoeksproject, dat een paar miljoen zal gaan kosten, nog niet voldoende is geregeld. Dit zou tot inefficiency kunnen leiden.

Pronk

Ik kan weinig zeggen over de specifieke positie van de vrouw in streken, waaruit buitenlandse werknemers zijn vertrokken naar West-Europa, voor zover dat een rol speelt in de specifieke projecten en programma's in het kader van ons programma voor buitenlandse werknemers in de meest ruime zin van het woord. Daarvoor is een bepaald bedrag per jaar op de begroting gezet. Ik weet, dat er de laatste tijd goede en nuttige studies zijn verricht over de gevolgen voor vrouwen in streken, vanwaaruit veel migratie naar West-Europa plaatsvindt. Die studieresultaten zijn, voor zover ik mij herinner, zeer genuanceerd. Er is een verslechtering van de positie van de vrouw door de ontwrichting van het gezin, maar er is ook een verbetering van de positie van de vrouw in economische zin, omdat zij – maar dat hangt van het land af – meer greep krijgt op de lokale besluitvorming. Ik kan alleen maar toezeggen, dat ik aan de interdepartementale werkgroep, die zich bezig houdt met de voorbereiding van deze projecten en programma's in het kader van de daarvoor ter beschikking staande begrotingspost, dit vraagstuk naar aanleiding van deze OCV speciaal in de aandacht zal aanbevelen. Ik zal haar vragen in hoeverre zij met die speciale problematiek in aanraking is gekomen en of het mogelijk is om speciaal daarvoor projecten op te zetten.

Over de kwestie van de verlening van beurzen heeft mevrouw Langedijk een vraag gesteld, die mij heeft verbaasd, niet omdat ik vermoed dat zij ongelijk heeft – zij zal wel gelijk hebben –, maar omdat de door haar geschetste situatie natuurlijk niet mag voorkomen. Ik zal er werk van maken. Als de situatie is conform haar woorden dan is sprake van een niet meer geheel adequate visie op de werkgelegenheid binnen het kader van het tertiaire opleidingsniveau. Ik zal er zo spoedig mogelijk eens naar vragen.

Ik zal letten op de beleidsaanbevelingen van het Europese Parlement. Ik kende ze niet en meen dat zij meer op andere dingen betrekking hebben dan alleen op de ontwikkelingssamenwerking. Voor zover zij betrekking hebben op dit laatste zal ik ernaar laten kijken. Dat geldt ook voor de Europese paragraaf op blz. 10.

Wat betreft de toetsing van projecten en van programma's hebben wij vastgesteld dat in de lijst van criteria, waaraan moet worden voldaan om als project of programma te worden geaccepteerd, het door mevrouw Van der Heem genoemde criterium inmiddels is opgenomen. Er is de departementa-

le toetsing, de ambtelijke toetsing, die beziet op een programma of project in beginsel voldoet aan de ontwikkelingscriteria die gelden. Vervolgens wordt er vaktechnisch over geadviseerd door deskundige instanties buiten het departement. Soms betreft dit een adviesgroep, soms een werkgroep, soms een instantie daarbuiten. Aan hen is uiteraard meegegeven – ik zal laten nagaan of het ook is geïnstitutionaliseerd – de beslissing dat bij ons het criterium een belangrijke rol speelt en dus ook bij hen in de advisering aan ons een belangrijke rol zou moeten spelen om een en ander op elkaar afgestemd te doen zijn.

Nu zegt mevrouw Van der Heem, dat je daarvoor eigenlijk een permanente werkgroep zou moeten hebben. Ik vermoed dat zij een werkgroep binnen en niet buiten het departement bedoelt omdat alles is opgedeeld over bepaalde sectoren als gezondheidszorg, onderwijs en dergelijke. Er zijn nog zeer weinig specifieke vrouwenemancipatieprojecten en -programma's. Als daarvan wel sprake zou zijn, zou je wat dat betreft een speciale adviesgroep kunnen voorstellen. Maar dat zou niet erg efficiënt zijn, gezien de schaal waarop zich dat voordoet. Binnen het departement heb je criteria die goed moeten zijn geïncorporeerd in de beleidsadviesing van de ambtenaren naar hogere organen binnen dat departement. Daarvoor heb je geen werkgroepen nodig. Het is overigens wel mijn bedoeling om binnen het departement voor de gehele problematiek van de vrouwenemancipatie in de derde wereld een soort van 'focal point' in te stellen: een persoon of een groepje van mensen, die bijdragen aan de gedachtenontwikkeling op dit terrein en die de verschillende activiteiten op het terrein van projectenkeuze en onderzoek coördineert zodat van daaruit een katalyserende werking kan optreden.

In het kader van de bilaterale hulp komt er bijzonder weinig los op dit gebied. Daarom zal er nog wel erg veel moeten worden gewerkt via particuliere kanalen en internationale organisaties. In de instructies aan delegaties, die praten over projecten en programma's, geven wij het wel mee, maar daarvoor is vaak bijzonder weinig oor aan de andere kant.

Mijn speech in New York ging over het gehele vraagstuk van de nieuwe economische orde en niet over het totale terrein van de ontwikkelingssamenwerking. Daarom ben ik hierop niet specifiek ingegaan. De trend van het hele verhaal was een uitwerking van mijn geliefkoosde thema, dat een

nieuwe internationale economische orde een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde is voor armoedebestrijding, die ten goede komt aan de gehele samenleving, maar dat er dan heel speciale zaken in ontwikkelingslanden moeten gebeuren op het terrein van het beleid en van de sociale structuur. Ik heb toen een checklistje in mijn toespraak verwerkt. Ik heb deze zaak bij die gelegenheid in twee woorden ook genoemd maar er geen speciale paragraaf aan gewijd omdat dit de lijn van het betoog niet ten goede zou komen.

Ik laat nagaan, welke belemmeringen bestaan bij de uitzending van vrouwelijke deskundigen naar ontwikkelingslanden. Dergelijke belemmeringen bestaan, naar ik weet. Het gaat hier niet zozeer om een inventarisatie van die belemmeringen als wel om mogelijkheden, daarin verbeteringen aan te brengen. Dit betreft zowel ongehuwde als gehuwde vrouwelijke deskundigen, wier echtgenoot dan de rol zouden kunnen vervullen die thans voor de echtgenote van de mannelijke deskundige vaak traditioneel is weggelegd. Dit kan misschien het best door beiden in te zetten, al moet het natuurlijk aansluiten op de vraag naar deskundigheid, liefst ook in dezelfde regio. Op zichzelf is dit niet zo eenvoudig. Mede doordat een aantal vrouwenorganisaties en particuliere briefschrijvers mij hierop het afgelopen jaar hebben gewezen zijn ons de ogen open gegaan. Wij proberen dan ook, een en ander een beetje bij te stellen.

Mevrouw **Van Heel-Kasteel** (KVP): Mijnheer de Voorzitter! In de discussie over vrouwen van gastarbeiders heb ik niets gehoord over huishoudelijke voorlichting. Wellicht klinkt het rolbevestigend, maar persoonlijk ben ik van mening dat het bijzonder nuttig zou zijn als er middelen beschikbaar komen voor juist deze sector. Naar mijn mening is voor een vrouw in een vreemd land niets belangrijker dan te weten hoe zij efficiënt een huishouding kan runnen.

Ik zou nog eens bij de bewindslieden willen pleiten voor het zoveel mogelijk opnemen in internationale delegaties, hetzij als leden, hetzij als speciale adviseurs, hetzij als waarnemers, van vrouwen die goed bekend zijn met de vrouwenorganisaties in Nederland en in de ontwikkelingslanden. Ik meen dat deze vrouwen in de door de Minister van Ontwikkelingssamenwerking bedoelde zin katalyserend kunnen optreden. Wanneer zij in Nederland terug

Van Heel-Kasteel

zijn, kunnen zij hier het bewustwordingsproces bevorderen.

Ik heb begrepen dat de Minister voor Ontwikkelingssamenwerking niet zoveel voelt voor een vaste component in zijn begroting voor emancipatieprojecten. Ik wil hem vragen, of hij bij de toetsing globaal kan aangeven welke bedragen voor dit soort projecten worden uitgegeven.

□

Mevrouw Langedijk-de Jong (PvdA): Mijnheer de Voorzitter! Ik heb in eerste termijn iets gezegd over de concentratielanden en over de wijze waarop vrouwen in de derde wereld met name op het platteland hun achterstand zouden kunnen inhalen ten einde een gelijkwaardige positie te verkrijgen. De Minister heeft daarop geantwoord dat het zo moeilijk is om dat in de vingers te krijgen en dat hij de delegatie in het overleg over de hulp aan concentratielanden wel instructies geeft, maar dat hij verder niets anders kan doen dan te hopen dat het goed komt.

Ik heb nog enkele inhoudelijke opmerkingen gemaakt over datgene waaraan men kan denken als men het over het contact met concentratielanden heeft. Ik heb gevraagd in dat verband of het niet nuttig is om te letten op aparte vrouwenorganisaties die heel rechtstreeks verbonden zijn aan economische vraagstukken.

Mijn vraag in tweede termijn is heel concreet. Wat zijn, in de instructies die de delegaties meekrijgen bij het bilaterale overleg – ik denk nu dus voornamelijk aan die concentratielanden – de punten waaraan aandacht besteed wordt? Ook in de concentratielanden zal het contact tussen nationale groepen, of het nu vrouwenorganisaties zijn of andere organisaties, en de kanalen die lokaal en regionaal aanwezig zijn om gedachten en behoeften naar boven te brengen, een belangrijk punt zijn. Vandaar mijn uitvoerige aandacht in eerste instantie aan die punten. Misschien kan de Minister daar nog even op ingaan.

□

Mevrouw Kraaijeveld-Wouters (ARP): Mijnheer de Voorzitter! Eerst heb ik een opmerking over New York, waarvan de Minister zegt dat het de lijn van zijn betoog niet ten goede kwam. Dat klinkt mij erg wonderlijk in de oren.

Ik heb gezien dat in zijn speech stond dat hij hogere prioriteit zou geven aan de activiteiten die de emancipatie van de vrouw zouden bevorderen. Heeft hij dat toen uitgesproken? Ik

heb begrepen dat dit toen niet uitgesproken is, maar wél uitgedeeld aan de pers.

Naar mijn mening hebben nieuwe economische orde en ontwikkeling van de vrouw ontzaglijk veel met elkaar te maken. Ik ben wel met de Minister eens dat het niet alles is.

Als men in het kader van het bevolkingsvraagstuk praat over gezinsplanning, zal eerst de economische orde aan de orde moeten komen.

Er staat in de nota dat er een onderzoek is naar de bereidheid van Nederlandse deskundigen voor uitzending naar het buitenland. Wanneer wordt het resultaat van dat onderzoek verwacht? Misschien kan de Minister daar nog een antwoord op geven.

Het derde punt dat nog is blijven liggen, is mijn vraag over de mentaliteitsbeïnvloeding in het geheel. Wij hebben het allemaal over de rol van de vrouw en de taakverdeling en de emancipatie van de vrouw, wat toch alles te maken heeft met de visie van de mensen. In hoeverre komt dit in de projecten concreet aan de orde? Of moet men dit helemaal niet doen? Mijn vraag had betrekking op speciale deskundigheden van mensen die in bepaalde projecten werken, dus op de beïnvloeding van mensen. Heeft de Minister hiermee nog een praktijkervaring of niet?

□

Minister Van Doorn: Mijnheer de Voorzitter! Mevrouw Van Heel heeft twee punten aan de orde gesteld. Er mag geen misverstand zijn. Als ik wel ben geïnformeerd, wordt aan huishoudelijke voorlichting het een en ander gedaan door de organisaties die er zijn voor de buitenlandse werknemers. Ik onderschrijf in het geheel – ik meen dat dit punt ook is opgevoerd door mevrouw Kraaijeveld – dat dit nu juist activiteiten zijn, die erg belangrijk zijn voor deze vrouwen en daarmee deze gezinnen en hun hele welzijnsituatie. Ik wil graag toezeggen, dat ik nog eens in onze contacten met die organisaties heel speciaal zal doen informeren hoe dat zit.

Wij onderschrijven de opvatting – ik meen ook door Staatssecretaris Kooijmans hier namens Buitenlandse Zaken in de OCV van 21 juni jl. ten beste gegeven – dat, als het maar even kan, aan het vrouwelijke element in bepaalde belangrijke delegaties serieus aandacht moet worden besteed, in die zin dat men aan de leden niet zo vreselijk zware eisen stelt zoals 'zij moeten die en die deskundigheid hebben'. Dat is dikwijls de manier om te kunnen zeg-

gen: Het kan toch niet. Ik meen, dat dit een verkeerde lijn is. Ik kan de geruststellende mededeling doen – uit de Ministerraad wordt in het algemeen niet meegedeeld, wat ieder precies heeft gezegd, maar ik kan wel het volgende zeggen – dat al enkele malen in de Ministerraad aan de orde is geweest (juist bij het bespreken van taak en samenstelling van belangrijke commissies en met name ook ten aanzien van delegaties voor internationaal werk), dat het nu toch wel mogelijk zou moeten zijn daarin meer vrouwen op te nemen. Het heeft dus bepaald de aandacht.

Mevrouw Van Heel-Kasteel (KVP): Ik dacht dat ook de deskundigheid in de meeste gevallen toch wel te vinden zou zijn.

Minister Van Doorn: Mijn bedoeling was te zeggen dat wij ons niet moeten laten zeggen: ja, maar aan deskundigheid is er bij deze meneer nog iets meer aan bagage dan bij deze mevrouw. Wat dit betreft, als zich dit voordoet, moeten wij gewoon die eisen maar ietwat anders stellen. Ik denk dat een specifieke inbrengmogelijkheid dikwijls wél zo waardevol kan zijn, zeker als het over bepaalde activiteiten gaat waarbij die delegaties moeten worden ingeschakeld.

□

Minister Pronk: Voorzitter! Het antwoord op de specifieke vraag die mevrouw Van Heel mij heeft gesteld, is: ja.

Mevrouw Langedijk heeft gesproken over het contact in het kader van het bestedingsoverleg. Men moet zich dit voorstellen als contact van een ambtelijke delegatie van onze kant met een ambtelijke delegatie van een regering van het desbetreffende ontwikkelingsland. Men moet zich echter geen overdreven voorstelling maken van de mogelijkheid om dit soort programma's dan ook in die hulpverleningsprogramma's van regering tot regering opgenomen te krijgen. De instructie is, dat de Nederlandse delegatie bij de keuze van de projectprogramma's die worden voorgesteld speciaal oog moet hebben voor die en die categorieën, categorieën namelijk die passen in de lijn van de Nota bilaterale ontwikkelingssamenwerking. Daar komt weinig van terecht voor zover het dit aspect betreft. Dit betekent dat vooralsnog – daarmee bedoel ik een ruime periode – gekeken moet worden naar speciale mogelijkheden buiten het normale overleg van regering tot regering om, natuurlijk samen met groepen in

Pronk

die landen, bij voorbeeld vrouwenorganisaties, verbonden met economische vraagstukken. Ik was het met haar betoog eens. Het was een theoretisch betoog, dat ik heb geprobeerd te dekken met mijn eerste opmerkingen. Er moet inderdaad speciaal rekening worden gehouden met bij voorbeeld eigendomsrechten van vrouwen op grond. Daarmee ben ik het eens.

Mevrouw **Langedijk-de Jong** (PvdA): Het was een theoretisch betoog, maar praktisch bedoeld!

Minister **Pronk**: Ik heb het opgevangen door te zeggen, dat het van regering tot regering niet zo gemakkelijk van de grond komt doordat men aan de andere kant het vraagstuk anders benadert dan wij het doen.

De kwestie van de deskundigheid, mijnheer de Voorzitter. Heel veel specifieke deskundigheid op dit terrein is er niet. Hieraan wordt gewerkt. Belangrijker dan deskundigheid zijn wellicht mentaliteit. Ik weet niet, in hoeverre het juist is. Ik heb de indruk, dat bij de particuliere organisaties hiervan meer sprake is dan bij de mensen die van regeringswege worden uitgezonden. Ten aanzien van de vraagstukken die het betreft komt het vooral aan op mentaliteit die moet worden gevormd door een langdurig verblijf in de betreffende samenleving.

Ik herinner mij nu, mijnheer de Voorzitter, hoe het zat met de betreffende speech; ik houd bijna iedere week wel een toespraak. In het verhaal zat, zoals gebruikelijk, een passage waarin ik vertelde hoe goed wij zijn, hoeveel wij aan hulp geven en hoe modern wij zijn, wat wij allemaal doen aan ontwikkelingsamenwerking en in welke nieuwe sectoren. Ieder land doet het; wij moeten het dus ook doen. Ik kan na het uitspreken van zo'n passage moeilijk doorpraten; dit staat mij tegen. Om deze reden heb ik de passage waarin staat dat wij proberen zoveel mogelijk prioriteit aan emancipatieprojecten te geven, in de tekst die aan iedereen is uitgedeeld, laten staan, maar niet uitgesproken. Ik deed dit om de lijn van de voordracht van mijn betoog niet te verzwakken.

Wat het onderzoek naar de uitzending betreft, wil ik opmerken dat het resultaat hiervan zo tijdig beschikbaar zal zijn, dat vóór 25 mei 1977 bepaalde beleidsbeslissingen kunnen worden genomen.

Sluiting 16.00 uur.

